

תמצית תולדות כפר הדר

(זכרונותיו של אפרים כהן)

ראשית התהוותו

בשנת 1926 נרתם יהושע חנקין, יו"ר חברת הכשרת היישוב (הידוע כ"גואל העמק"), לגאול שטח של כ-4,000 דונם בשרון מידי השייח' אבו-קישק.

את השטח הזה קנו יהודים מפולין, חסידי הרבי מגור. הם נתנו דמי קדימה בסך 12,000 לירות, ואחר כך התחרטו על הקנייה, מכיוון שפניהם לא היו להתיישבות בכפר אלא להתיישבות בעיר. מכיוון שדמי הקדימה היו נשארים בידי השייח', השתדל חנקין לעורר לגאולת השטח הזה שלא ילך ממונם של ישראל לאיבוד.

הודעה כזו הגיעה גם למקום עבודתי במקוה ישראל. בשמחה רבה פניתי מיד למשרדי הכשרת היישוב שהרי למטרה זו באתי ארצה, להיות איכר בארץ-ישראל. נרשמתי לרכישת חלקה של עשרים וחמישה דונמים במחיר 3.7 לירות לדונם. את הכסף הזה חסכתי במשך שבע שנות עבודתי במקוה ישראל בעקבות חיים של צנע – כמוני ככל החלוצים של העלייה השלישית. כל הנרשמים לקניית חלקות היו אנשי עיר. היו מהם שביקשו לרכוש חלקות גדולות, וכן היו כשלושים משפחות שקנו חלקות קטנות וביקשו להתיישב בכפר, להקים משקים ולעבד אותם בעצמם. בין בעלי החלקות הגדולות היה נחום שיפר, עולה חדש מקנדה (שאלה הגיע מרוסיה) שרכש 1,200 דונם כדי להקים חווה שבה יעבדו פועלים יהודים וגם ישבו בה על חלקות קטנות. הרעיון של עבודה עברית היה אצלו לעיקרון.

מכיוון שהיה לנו רעיון משותף להקים כפר חקלאי יהודי, נדברנו אתו להקים במשותף מושבה שבה ישרור העיקרון של עבודה עצמית ולפי הצורך אפשר יהיה להיעזר אך ורק בפועלים יהודים. בתקופה ההיא, בשנות ה-20, הטילו האיכרים במושבות חרם על פועלים יהודים. את רוב המשקים שם עיבדו פועלים ערבים. לכן היה הרעיון שלנו להעסיק רק פועלים יהודים חלוצי לזמנו.

מיד אחרי רכישת הקרקע התאספנו, רוכשי החלקות הקטנות, בביתו של נחום שיפר בתל-אביב. בחרנו ועד וקראנו ליישוב "כפר הדר", מכיוון שהאדמה שקנינו התאימה לנטיעת עצי פרי מסוג ההדרים. שמנו לנו למטרה לנטוע פרדסים ולהקים עוד ענפי משק עזר שמהם נתפרנס עד שהעצים יניבו פרי.

המוסדות המיישבים היו אז דלי אמצעים, ולא יכולנו לקבל מהם שום עזרה כספית. נאלצנו להקים את הכפר באמצענו, מחסכונותינו ומכספים שנגייס בעצמנו. בחרנו בוועד בן חמישה חברים:

עובדי קטיף הדרים בשעת הפסקה

1. נחום שיפר, יו"ר;
2. אריה אבטיחי;
3. שמחה קלריך;
4. מרדכי קריתי;
5. אפרים כהן.

החבר אריה אבטיחי, מחלוצי העלייה השלישית, נבחר מבין בעלי החלקות הקטנות בזכות הכישרון הארגוני שלו. התוויון תכנית פעולה שתאפשר לחברים לעלות למקום בהקדם האפשרי. מרדכי קריתי, מודד במקצועו, מדד את השטח לחלקות. היו חלקות של חמישה דונמים עד עשרים וחמישה דונם. הפרשנו חלק מהאדמה למטרות ציבוריות,

The Palestine Land Development Co., Ltd.
LONDON—JERUSALEM

חברת הכשרת הישוב בארץ-ישראל בע"מ
לונדון-ירושלים

בתשובה נא להזכיר:
In reply please quote:

3/1547

תל-אביב, ת.ד. 139
Tel-Aviv, P.O.B. 139
21. 7. 27

לכבוד

הא'אפרים כהן,

מקום-ישראל.

א. נ.

חננו מחבנדים בזה לאקר לכב' שאחרי אשר קבלנו מכב' ביום 6.5.27 סך חמשים (50) לירות מצריות, קבלנו היום עוד סך שבעים (70) ל"מ שחם ביהר מאה ועשרים ל"מ, או שלש ל"מ לכל דונם-40 הדונם שאנו קונים בשביל כב' מאדמה אבו-ק'שק. את שאר הכסף כב' ישלם לנו לפי החנאים אשר פרטתם במכתבכם הכללי אלינו מיום כ'חטו' ש.ז.

כמו כן חננו מביעים את הפכתחנו לחנאים המפורטים במכתבכם הכללי הנ"ל ומצדנו נשתדל למלא את בקשתכם בנוגע לחלוקת הקרקע. אך עלינו להעיר שאין אנו אחראים לתוצאות הקניה והחלוקה אחרית אם הקניה לא תעלה בידינו עד עשרה חדשים נתיים, אז נחזיר לכם בלי עיכובים את כספכם שהכנסתם.

בכבוד רב

שלח חתן

דפוס א' סרודי 1926 24000 No

מכתבו של יהושע חנקין המאשר לאפרים כהן את קניית הקרקע ב-1927.

מים אחת לא הספיקה לנו, וחפרנו באר שנייה. שוורצמן המכונאי היה נוהג לפרק את המנוע לחלקיו בכל חורף ולהרכיב אותו מחדש. הוא ידע לפרק ולהרכיב בעצמו, ובאופן כזה נשמר המנוע במצב טוב במשך שנים רבות. בחורף היה שוורצמן עוסק גם בחיבור צינורות נוספים, ובמסירותו לעבודה היה חוסך לנו הרבה הוצאות. אין בנמצא טכנאים מסורים כמוהו. בבניין "באר א" היתה גם מחרטה שהונעה בדיזל, ובה עשו הברגה לצינורות. כעבור עשר שנים, כאשר עברנו להנעת המשאבה בחשמל, פגע הדבר בגאוותו המקצועית של שוורצמן הוא ראה בה פגיעה במקצועו כמכונאי. במחאה הוא עזב אותנו, אף-על-פי שרצינו שימשיך לעבוד אצלנו, ועבר לעבוד בגליל העליון ובים המלח.

המזכיר עבד בטורייה

בראשונה פתחנו את המשרד של הכפר בתל-אביב. למזלנו הזדמן לנו חבר מחלוצי העלייה השלישית, מרדכי רסיס, אשר הסכים להירתם לעבודה חלקית בערבים שלוש פעמים בשבוע. אחרי שמקצת המתיישבים הראשונים כבר ישבו במקום, הצענו לרסיס לעבוד חצי יום בהדר, כי המצב עדיין לא הרשה לנו להחזיק עובד במשרד לכל היום. ביתר הזמן עבד רסיס בטורייה בפרדסים. מגוריו במקום החדש לא הצטיינו בנוחיות. אחד החברים הראשונים, חותני משה לב, דאג להקים צריף בשביל מעט הפועלים שעבדו בנטיעת הפרדסים של החברים שגרו מחוץ למקום. בצריף הזה הפרישו גם פינה למזכיר רסיס, וכך התאפשר לו להכניס מיטה וכמה חפצים פרטיים ותורלא, שכן לא היה די מקום בצריף. במשך הזמן הועסק רסיס

כגון דרכים ומגרשים ציבוריים. כל אחד הפריש מחלקו, וכך הצטמק הדונם שלנו לשמונה מאות ושמונים מ"ר במקום אלף מ"ר.

השטח קיבל צורה של יישוב, והגיע הזמן לפעול. נחום שיפר היה הראשון שהקים את ביתו במקום. זה היה בית יפה וגדול, ובו התקיימה האסיפה הכללית הראשונה. הגרלנו את החלקות לחברים, וראשית פעולתו של ועד הכפר היתה לקדוח באר כדי שיהיו לנו מים לשתייה ולמען נוכל לנטוע את הפרדסים.

הבארות והמכונאי

התקשרנו עם קבלן כדי לקדוח באר במקום שבו מצויה עכשיו "באר א" (ברח' העמק). לפי דרך הקידוח בזמנים ההם, חפרו בור בקוטר חמישה מטרים עד שהגיעו למים העליונים, ואחר כך בנו את הקירות מבלוקים מיוחדים עד שהגיעו למים. כמו כן התקשרנו עם בית-החרושת "וגנר" למנועים ומשאבות ביופ.

הם הרכיבו מוטור דיזל ומשאבה עם בוכנות. בשאיבת הניסיון שאבנו שישים מ"ק מים לשעה, ושמתנו היתה כשמחת יצחק אבינו בשעתו בחפרו בארות בבאר שבע. קנינו צינורות ורישתנו את הרחובות והנחנו פתח לכל חלקה וחלקה. בזה איפשרנו לחברים הראשונים לעלות לשטח ולהתחיל לפתח את משקיהם. לאחר שנים מספר חפרנו באר שנייה ברחוב הפרדס פינת התכלת, כי לשם הגיע קו החשמל, ומנוע חשמלי הניע את משאבת הבוכנות.

וזו היתה צורת ההשקיה של הזמן ההוא: המים הגיעו עד תחילת הפרדס. בשטח הפרדס נבנו תעלות בטון, שהובילו את המים לשורות העצים הנטועים. סביב כל עץ סודרה "צלחת", והמים מילאו אותה. בזמן הראשון לא היתה לנו בריכה, והיה צורך לדאוג לכך שבזמן עבודת המנוע יקבלו העצים את כל המים הנחוצים להשקיה.

נוכחנו לדעת שבלי בריכה אי אפשר להסדיר שיהיו תמיד מים לשתייה ולשימוש ביתי. התקשרנו עם קבלן בריכות ובנינו את הבריכה הראשונה, המכילה שלוש מאות מ"ק מים. להוצאות הפעלתה של הבאר הראשונה, כולל הצינורות, שילמו החברים שלוש לירות לכל דונם. מחיר המים הגיע לשלושה מיל לכל מ"ק (בלירה היו אלף מילים). זה הספיק לכיסוי כל ההוצאות להחזקת מכון המים וגם לבלאי.

הפרדס שלי היה הראשון לנטיעה. ביום שישי בבוקר הודיעו עובדי מכון המים שבשעה 12 יזרימו מים לצינורות. על סמך זה הבאתי בבוקר את השתילים עם גושי האדמה עטופים בשקים, ונטענו אותם בבורות יבשים. בדיוק בשעה 12 הגיעו המים בצינורות. השקינו את העצים והספקתי לנסוע הביתה לשבת. אז עדיין גרתי במקוה; רק בשנת 1932 עברתי להדר. ראוי לשבח המכונאי הראשון בהדר, שוורצמן, שהיה בעל מקצוע בחדס עליון, ושמר על המכון במסירות רבה. באר

צילום בצל העצים בני 3

הכפר שטחי אדמה להקים להם בניינים לצרכיהם. סניף הדואר היה ברמתיים. בשביל לשלוח מכתב היה צריך לגשת לרמתיים בדרכים לא סלולות, עד שהמזכיר רסיס מצא פתרון: הוא קנה שני שקי דואר, והמכתבים הובאו למשלוח למשרד. הדואר הביא כל יום את שק הדואר מהחוץ – וקיבל את שק הדואר למשלוח. רסיס הזמין במסגרייה ארון ובו תאים לפי מספר המשפחות שהתיישבו בהדר. הארון שהותקן בחוץ, על הקיר של בית העם, וכל משפחה יכלה לקחת את הדואר מן התא שלה.

נטיעת הפרדסים הראשונים

האחים יוסף ויצחק לב – גיסי, אחיה של מרים אשתי – היו הראשונים שעלו להדר להכשיר את הקרקע לנטיעת הפרדסים הראשונים, היות שמקצת בעלי החלקות עדיין היו צריכים להתפרנס מן החוץ כדי לשאת בעול ההוצאות עד

במשרה מלאה, ופעל במסירות למען המתיישבים הראשונים ולמען כל הפועלים במקום.

אמנם שרו באותם ימים "אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה" אבל רק חציו הראשון של הפסוק קוים אז. להיבנות היה קשה. כך היה גם כשרצינו לבנות בית עם בהדר. יישוב אינו יכול להתקיים בלי שיימצא בית ציבורי לאסיפות ולפעולות התרבות. פנינו לישפה ז"ל, שהיה לו פרדס על פני מאה ועשרים דונם ליד כפר הדר. הצענו לו להקים בהדר בית עם על שמו, אם יתרום את חלק הארי של הוצאות הבניין. בית העם הוקם בשנת 1933. הבית שימש לנו לאסיפות, להוצאות, לבית-כנסת ולכל פעולה תרבותית. בית העם שימש את המתיישבים ואת פועלי המקום, חברי ההכשרות ("הקיבוצים") שעבדו בהדר. הבאנו מרצים, היו הצגות וכן חגיגות לפועלים בהתאם לצורכי הזמן. בתקציב המצומצם של ועד הכפר מצאנו לנחוח לרכוש גם ספרים

צריך המגורים – וילונות על החלונות.
עמיתו ועוזי מכינים שעורים בחוץ, 1933.

שהפרדסים יניבו את פריים, ולכן לא יכלו לעלות להתיישב מיד בהדר. האחים לב אירגנו קבוצת פועלים, ויחד אתם ביצעו את הנטיעות. אנחנו שילמנו שכר ימי עבודה יותר מן המקובל בסביבה. שכר יום עבודה במושבות היה אז חמישה-עשר עד שמונה-עשר גרושים, ואילו אנו שילמנו עשרים וחמישה גרושים ליום עבודה והגענו עד שלושים גרושים. זה היה שכר יפה מאוד באותם ימים. הפרדסנים הקימו צריך לפועלים ודאגו לנוחותם. הכשרת האדמות היתה מומחיות. מר קריתי עשה מפה טופוגרפית לכל פרדס, והיה צריך ליישר את האדמה בסקריפר, להוריד גבעות ולמלא עמקים כדי להתאים לשיטת ההשקיה של הזמן ההוא. את המים הובילו בתעלות השקיה בשטח, וכדי שלא

לקריאה. בתיה אשרי התנדבה לחלק ספרים שלוש פעמים בשבוע בערבים.

טרם היה חשמל בהדר, כי מספר המתיישבים היה קטן. המתיישבים גרו בצריפים, ולחברת החשמל לא היה כדאי להעמיד פה עמודים. הודות לטיפולו של רסיס נענתה חברת החשמל לבקשתנו והעמידה עמודי חשמל ברחובות. אז קנינו מקלט רדיו לבית העם, והציבור היה מתאסף בערבים להקשיב לחדשות ולתכניות. כשגדל ציבור הפועלים, פנה ועד הכפר לסוכנות כדי שתסייע לבנות להם בתי מגורים. לשם זה תרם הכפר אדמה והוקמו שני בתים בני שתי קומות. כך מצאו להם הפועלים היחידים מקומות מגורים. ל"קיבוץ" כרית ו"קיבוץ מחר", ההכשרות שהיו כאן בהדר, תרם ועד

לשישה ילדים. כמספר הזה של ילדים היו בגיל בית-הספר, ובזה נעזרנו במוסד הקרוב אלינו ביותר, במגדיל. הילדים הלכו ברגל בדרכים של חול בקיץ ובחורף עד רמתיים, ומשם היה אוטובוס למגדיל. מאוחר יותר למדו הילדים בכפר מל"ל ונסעו באוטובוס מהכביש הראשי. הקטנים למדו בירקונה. תחילה הלכו ברגל, ואחר כך הותקנו בעגלה של ניסן שני ספסלים להסעת הילדים הקטנים מהדרך לירקונה ואחר-כך לכפר מל"ל. מחצית הוצאות החינוך היו על ההורים, ומחציתן – על ועד הכפר. בעניין הבריאות היתה בעיה: קופת-החולים העסיקה רופא אחד לכל הסביבה, והוא גר ברעננה. מרפאה לא היתה במקום, וגם טלפונים לא היו. מי שהיה זקוק לעזרה רפואית, היה צריך לגשת לרעננה ולהזמין את הרופא. הסידור הזה נמשך עד שקופת-החולים הקימה בניין מרפאה מול הכניסה להדר. לרשותם של הרופאים שעבדו בזמן ההוא לא עמדה מונית לצורך ביקור החולים – אלא הם היו רוכבים על חמור. ועד כפר הדר השתתף בבניין המרפאה בסך עשרים וחמש לירות. במשך הזמן גדלו הצרכים הרפואיים של הדר, וקופת-החולים שכרה שם חדר כדי להגיש שם עזרה רפואית לחברים, ואחר-כך פנתה לוועד הכפר שייתן מגרש לבניין – והיא תקים מרפאה מסודרת. תרמנו מגרש של דונם, והנה קמה בהדר מרפאה.

בשנות ה-30 עדיין לא היה כביש כניסה להדר, בין הדר לרמתיים. גם בעניין הכביש לא היה לנו למי לפנות. ועד הכפר החליט לסלול כביש מן הכניסה עד למרכז הכפר – ק"מ אחד אורכו. בהוצאות השתתפו כל המשפחות והבודדים במושבה. החלקות שהכביש נסלל לידן שילמו יותר, ובעלי החלקות הרחוקות השתתפו בפחות. כך סללו כביש מאבנים

ייגרם סחף היה צריך ליישר את השטח. יוסף לב הצטיין בזה במיוחד: הוא היה מחונן בתפיסת עין יוצאת מן הכלל וידע ליישר את האדמה בהתאם לצרכי ההשקיה.

האחים לב מילאו בעצם את מקומו של ועד הכפר, כי המשרד היה, כאמור, בתל-אביב וגם מזכיר לא היה במקום. הם השגיחו על מכון המים עד שהתקבל לעבודה המכונאי שוורצמן, ועל העבודות שהיו צריכות להתבצע, וקישרו בין הנעשה בכפר ובין המשרד בתל-אביב. הם נטעו את השדירות. כשעלו המתיישבים הראשונים למקום, היה כל אחד צריך לדאוג לעצמו למגורים, שכן לא היה אז מי שידאג לשיכון לזוגות צעירים. הפתרון היה להקים צריף לגור בו, במחשבה כי כשירחיב ויבנו בתי אבן – ישמש הצריף לצרכי המשק. ראשונים הקימו את צריפם אלימלך ודבורה קוסטינוביץ. כשעליתי להדר בשנת 1932 קניתי בתל-אביב שני ליפטטים גדולים, והקימותי מהם צריף שמידותיו שישה על שישה מטרים, ובו גרנו עד 1937. הצריף שימש לא רק אותנו: כשוועד התרבות הזמין מרצה מתל-אביב לליל שבת נמצא לו אצלנו מקום ללון, שהרי לא היתה אז תחבורה לשוב לתל-אביב; וגם פועל קבוע שעבד אתי במשק גר יחד אתנו. אשתי מרים ושני הילדים לא התאוננו שצר המקום. היה מקום לכולם. אחר כך הוגדל הצריף למידות של תשעה על שישה מטרים, כשהוספו חדר שירותים.

חינוך, בריאות, כביש

הילדים הקטנים גדלו, ועניין החינוך עלה לסדר היום. במקום לא היה לא גן ולא בית-ספר. מחלקת החינוך לא טיפלה בהתיישבות הפרטית. בכוחות עצמנו פתחנו גן

ערוגות הפרחים
לפני הצריף,
בילוי שבת.
1933.

בתכנון של כפר הדר נכלל סעיף שלפיו רשאי הוועד לקנות קרקע להתיישבות של חברים חדשים. הוועד קנה כל שטח אדמה בהדר שעמד למכירה, וחילק אותו לחלקות קטנות של דונם אחד. ציבור הפועלים בהדר רכש את החלקות במחיר ששילם הוועד, בלי רווחים. הודות למזכיר רסיס, שהשקיע הרבה זמן בפעולות רכישת אדמות, יכולנו להגדיל את מספר המתיישבים בהדר. קוני החלקות היו פועלי הדר ופועלים שעבדו בפרדסי הסביבה. עם רכישת החלקות הם נעשו שווי זכויות לכל המתיישבים הוותיקים. רוכשי החלקות הקימו צריפים למגורים כקודמיהם והתחילו לגדל ירקות על שטח קטן של דונם. היה צריך לבחור במין ירק המכניס הרבה, ויעצנו להם לגדל תרד מפני שמדובר בירק המניב יכולים רבים במשך רוב חודשי השנה. תולשים את העלים הרעננים, וכעבור חודש כבר מניב התרד שנית. ההשקעה בתרד היתה כדאית, וכל המתיישבים החדשים התמסרו לגידול הזה והוציאו את פרנסתם מהתרד. תנובה שיוקה את התרד בתל-אביב, חיפה וירושלים, והדר התפרסמה בתרד שלה. את התרד הוביל לשווקים בעל המשאית מאיר אברמוביץ. כעבור שנים אחדות התחילו גם המתיישבים החדשים לחשוב על הקמת בתים למגורים ועל מעבר לחיים נוחים יותר מחיים בצריף. המזכיר רסיס בא לעזרתם והשיג להם הלוואות. הוא הזמין להדר את מנהל הבנק המרכזי, ויטיליס, שסייר במשקים הקטנים והסכים לתת הלוואות למתיישבים לשבע שנים בריבית נמוכה. מבחינת הבנק אין לקוחות טובים מאיכר היושב על אדמתו ועובד בעבודה עצמית, הדגיש מנהל הבנק. הבתים קמו זה אחר זה, והחברים עברו לגור בהם. בכל הסביבה התהלכה אגדה שבהדר הקימו בתים על יסודות של תרד; ה"אגדה" היתה למציאות, כי החברים הרוויחו יפה מהתרד שהספיק להם לקיומם וגם איפשר להם לחסוך לבניית בית. כעבור שנים אחדות הכניסו המתיישבים הללו גם לול למגרש הקטן. הם התמסרו לגידול עופות לביצים ועופות לבשר. במקום קם מכון לתערובת, שאורגן

איסוף המלפפונים בשדה, הפועלות מקיבוץ "כרית".

ומאספלט עד המרכז.

הגיע הזמן שהמתיישבים הוותיקים והחדשים כבר החלו להתבסס מהפרדסים, מהירקות ומהלולים, ועכשיו התחילו לחשוב על בניית בתים. ועד הכפר טיפל בהשגת הלוואות בבנק המרכזי, והמתיישבים החלו לבנות את בתיהם.

פעולות ההתיישבות של הדר

קדחנו שבע בארות בהדר, אחרי שסתמנו את שתי הקודמות מפני שלא היו בהן די מים שיצדיקו את הטיפול בהן. ניסינו לחפש מים ליד... המשרד, שהיה בבית העם, כי רצינו שהמזכיר יוכל להפעיל את הבאר סמוך למקום עבודתו ולחסוך בעבודת אדם. אבל לא מצאנו שם די מים. קדחנו באר גם ליד הצרכנייה, ואף שם לא מצאנו די מים. אחר-כך ניסינו לחפש מים בעורק של בארות אחרות בסביבה, ושם מצאנו מים. שתי בארות אלה נותנות לנו ארבע מאות מ"ק מים לשעה, ועם באר שלישית – הן מקור המים שלנו עד היום. יש לנו שתי בריכות. הראשונה מכילה רק שלוש מאות מ"ק מים, ולא הספיקה לקבל את כמות המים של הבארות. בנינו בריכה שנייה המכילה אלף מ"ק מים.

מיון המלפפונים בשדה. הערבי בא לקנות מלפפונים גדולים לשיווק בכפר.

נטיעת פרדס מנשה כהן ב-1933. בתמונה א. כהן, צ'רבוניץ
ופימשיין (שהתיישבו ברישפון). ישראל רייף ואיצל יודוביץ'
(קיבוץ כרית).

צ'רבוניץ בעבודת קשירת עצי הדר.

בידי המתיישבים ושסיפק למשקים תערובת מוכנה. עד היום תורמים שני הענפים הללו, התרד והלול, לפרנסת המתיישבים. יכולנו להתגאות בכך שעל שטח של דונם אחד יכלו משפחות להתיישב ולהוציא את פרנסתן בכבוד.

הפרדסנות בהדר

באמצע שנות ה-30 התחילו הפרדסים להניב. בעלי המשקים התארגנו לאגודה ושיווק הפרי נמסר ל"ה"ת", ראשי תיבות המשביר, יכין ותנובה (כעת תנובה אקספורט, שהפכה לחברה גדולה עם הרבה בתיאריזה לתפארת). בשנים הראשונות היה הפרי של הדר גדול מאוד. הפרי הקטן ביותר היה בגודל שאיפשר להכניס מאה ועשרים תפוזים בתיבה גדולה של שבעים וארבעה ס"מ. רוב הפרי היה בגודל שאיפשר להכניס מאה תפוזים בתיבה ואף פרי גדול יותר. הפרי הגיע לגודל כזה הודות לטיפול הטוב בעצים ולזבל האורגני שלא קימצנו בו שנה-שנה. פרי גדול כזה לא יכולנו לשווק בחוץ-לארץ.

ערבים מהארצות השכנות קנו אותו אצלנו בשקים או בתפוזות במשאית. המחיר היה נמוך מאוד: גרוש למאה פירות! מובן שמחיר כזה לא כיסה את הוצאות העיבוד. הפרי הקטן יותר שווק לחוץ-לארץ במחיר שניים-שלושה גרושים לתיבה שהכילה שבעים וארבעה תפוזים.

בינתיים פרצה מלחמת העולם בשנת 1939 ולא היה מה לעשות עם כל הפרי בארץ. בתי-חרושת לתעשיית מיץ היו מעטים, ובעיקר לא היה מה לעשות עם הפרי הגדול. השוק המקומי לא הצליח לקלוט הרבה פרי, והפרדסים נכנסו להפסדים.

התחלנו לשלוח פרי למצרים, אך המצרים מצאו על הפרי את הכנימה פסוידוקוקוס שתקפה אז את הפרי בארץ ואיימו להפסיק לקנות אלא אם יבררו היטב את הפרי. הושיבו מבררות בכל פרדס וכאשר מצאו פרי אחד נגוע בכנימה הזאת, פסלו את כל המשלוח וגם ערוץ זה נסגר בפנינו. הגיע גם הרגע שבו הושלך הפרי לבורות ההשקיה, וכיסינו אותו כדי שישמש בתור זבל. הסוכנות העניקה לנו הלוואות שנוכל להעסיק את הפועלים בקטיפ ובכיסוי הבורות על הפרי.

בשנה השנייה למלחמה התבקשנו להפיק מקליפת התפוזים שמן-אתרי. לסחית השמן מהקליפה יצרו מכשיר מיוחד, וכל מתיישבי הדר רכשו להם מכשיר כזה. גם חברי ההכשרות שגרו בהדר התחילו לסחוט שמן-אתרי. כל הדר הפכה למרכז תעשייתי לשמן-אתרי. את השמן הזה שיווקה תנובה לאנגליה, וכך היתה למתיישבים הכנסה די טובה. הדר התפרסמה אז בתעשייה זו כמו שהתפרסמה בתרד בזמנו. אני, אשתי וילדי היינו עסוקים בקטיפת הפרי. הובלתי אותו ל"תעשיינים" בעגלה רתומה לחמור, וקיבלנו בתמורה גרוש בעד כל תיבת-פרי ("בוקסה"), וגרוש נוסף לכל עגלה בעד ההובלה. בסך הכל אחד-עשר גרושים בעד כל עגלה,

ובתשלום זה שקיבלנו במזומן – התקיימו בזמן המלחמה.

הרפתקה בגין עבודה עברית בהדר

בין קוני החלקות היה ד"ר לוי, יהודי ותיק בארץ. הוא התיישב בגבול הדר (בין רמת הדר לגני צבי היום), אבל לא היה חבר באגודה ולא שילם מסים, וכן העסיק רק ערבים. אנשי הדר לא יכלו לסבול מצב כזה, שבתוכנו יהיה משק המעובד רק בידי ערבים. פנינו אליו פעמים אחדות, והוא לא מצא לנחוץ להתחשב בנו. לבסוף פנינו אליו בכתב ודרשנו שיקבל לעבודה פועלים יהודים מהדר. פתאום הגיעו למשרד הוועד שני טנדרים עם שוטרים מסביבתנו, ודרשו בשם מושל המחוז שנתייצב מיד במחנה צריפין. כאשר הגענו לשם מצאנו את המכתב של הוועד – שעליו התנוססה החתימה שלי והמושל שאל אותי אם אכן חתמתי עליו. מובן שהודיתי בעובדות, והוא החתים אותי שידוע לנו כי ניענש אם ניגע בו

מיון המלפפונים: הקטנים להחמצה והגדולים למאכל טרי. משפחת כהן, דוד פלג ורחל רייף.

לרעה. בסופו של דבר הסכים ד"ר לוי להעסיק בפרדסו חמישים אחוז פועלים יהודים.

ה"הגנה" בהדר

כפר הדר מילא תפקיד חשוב בזמן המאורעות ובמשך כל שנות ה-30. נבחר ועד הגנה שבראשו עמדו חברים אחראים; גויסו כל אנשי המקום, גברים, נשים וילדים, וכולם התאמנו בנשק ומילאו תפקידים אחראיים בהגנת המקום. למרות התקציב המצומצם רכש ועד הכפר כל השנים כלי נשק מסוגים שונים. בוועד ההגנה המצומצם היו ניסן אשרי, מונס מזורי ויצחק לב, ורק הם ידעו את המקום שבו הוסתר הנשק. כל משפחה רכשה רובה והכפר רכש מקלע קל פולני, בנוסף על האקדחים והרימונים. להדר היה נשק רב יותר ממה שהיה ליישובים השכנים. היו חברים שהתמסרו מאוד לארגון ה"הגנה" במקום והקדישו מזמנם ללמד את החברים איך לטפל בנשק חם. מדי פעם קראו חברים לפי התור כדי לבדוק את הרובים שהוצאו ממחבואם, לשמן אותם ולארז אותם מחדש. עבודה זו נעשתה בלילה במחסנים של ניסן אשרי, ששמר במסירות יוצאת מהכלל על המצב הטוב של הכלים.

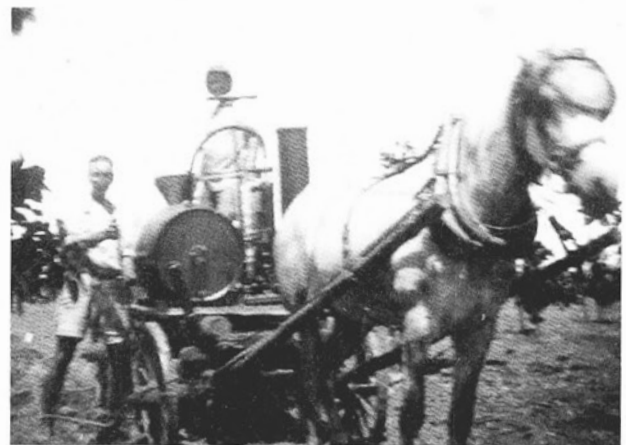
תקופת הנוטרים (גפירים) בהדר: ועד הכפר מסר חדר מיוחד בבית העם בשביל עבודת הנוטרים. תפקידם היה לארגן את השמירה בלילות עם נשק. בחדר הנוטרים נשמרו כל הרובים שקיבלנו מהממשלה הבריטית. כאן השבענו כל מי שנרשמו כנוטרים אזרחיים, וכאן התאספו שומרי הלילה מהדר ומרמתיים ויצאו לשמירה.

הדר היתה מקום לאימונים של כל הסביבה, מתל-אביב ועד לצפון השרון. ניתנו כאן קורסים לקבוצות – שנמצאו כאן

ארוחת בוקר במקשת המלפפונים – 1934.

ריסוס והדברה בפרדס

קטיף ראשון ב־1934
בסלים שהועברו
באלונקה. בתמונה
צ'רבוניץ, אסתר רייך,
אפרים כהן, בתיה בורלא
וראובן לב (קרוב של
משפחת לב).

משפחת כהן
באריזה ראשונה.
הנגר דוד פלג.

מיון הפרי לשוק המקומי,
המשפחה עם נחקה אנגילביץ'
שגר ועבד אתם.
בתמונה ארגזי משתלה חמה
מכוסה זכוכית לשתילי ירקות
מוקדמים. בצד העמוד עם
מודד הגשם.

הקרונים להובלת ארגזי הפרי, בפרדס מנשה כהן ב-1939. שלישי משמאל יצחק שטיינמן - הפועל הקבוע.

זה הצטרפו להדר-רמתיים גם מגדיל ורמת הדר, וניתן השם החדש, "הוד-השרון".

הדור השני בהדר

המתיישבים הראשונים בהדר, שהקימו בה את משקיהם החקלאיים בעיקר בעבודה עצמית ובעזרת פועלים יהודים, הטביעו את חותמם על הדור הצעיר בהדר. בני הדור השני ספגו את הרוח החלוצית של הוריהם. מוצאים אותם בקיבוצים ובמושבים בכל הארץ. כולם הקימו משפחות העובדות בחריצות, חיים ביושר, יודעים חיי חברה טובים ושמחים בחלקם.

גם לפועלים שעבדו בהדר והלכו להתיישבויות בצורותיהן השונות יש חלק בחינוך ילדיהם. הם היו חלוצים ברוחם ובעבודתם, והשפעתם על ילדיהם היתה טובה. המתיישבים הוותיקים בהדר לא הלכו אחרי רוח המודרניזציה בארץ. הם ממשיכים לעבד את משקיהם כבימים הראשונים, ורואים ברכה בעבודתם. אני מקווה שכל זמן שהמייסדים יישארו בחיים, צורת הכפר לא תשתנה. יהי רצון שיאריכו ימים וימשיכו באידאלים שהתנו לעצמם מיום בואם הנה ועד היום. יהיו לדוגמא לכל הבאים אחרינו.

מוסדות שהקמו בהדר

1. כפר הדר מפעל המים, שלוש בארות המספקות חמש מאות מ"ק לשעה.
2. שתי בריכות המכילות 1,300 מ"ק.
3. "אגודה לשיווק פרי הדר": חברי הדר משווקים באופן מאורגן על ידי אגודה זו בעזרת תנובה אקספורט.
4. "הלוואה וחיסכון חקלאי", הנותנת הלוואות לחברים בריבית נמוכה באופן יחסי לריבית המקובלת בבנקים ובלי הצמדה.
5. יש בהדר מכון לתערוכת המשמש למשקי עופות.

בעבר היו בהדר גם רפתות. את החלב שיווקו על ידי תנובה. אבל בעלי המשקים הגיעו לגיל שבו התקשו להחזיק ברפתות, וכך בא קצו של הענף הזה בהדר.

מיון תפוחי אדמה. מלפנים אסתר תרחיילובסקי, עומד - דוד פלג.

כמה שבועות באימונים. החברים בכל קבוצה שגמרה את הקורס שלה עשו מסיבה בשירה וזמרה.

האיחוד עם רמתיים

בשנת 1951 פנה אלינו משרד הפנים בהצעה לאחד את כפר הדר עם המועצה המקומית רמתיים. ועד הכפר בחן בכובד ראש את ההצעה, מכיוון שהיו ברורים לחבריו הקשיים להמשיך ולנהל באופן עצמאי את העניינים המוניציפליים ביישוב קטן כמו הכפר שלנו. ההוצאות הכרוכות בניהול המושבה גדלו, אבל המסים שהתקבלו ממספר קטן של מתיישבים לא איפשרו לתת לכפר את כל השירותים הדרושים לחבריו. ועם זאת, עניין האיחוד עורר מחלוקת בין החברים. היו שלא רצו לאבד את הריבונות של הדר, והיו סיבות נוספות להתנגד לאיחוד. רבים מבני דור הבנים למייסדי הדר לא הסתירו את טענתם המרכזית כנגד ועד הכפר על החלטת האיחוד ובמיוחד על האופן שבו החלטה זו בוצעה. הדר קיבלה קרקעות רבים מאדמות אבו-קישק לאחר מלחמת העצמאות בשנת 1948, ובניגוד לכל ישובי הסביבה שחילקו חלקות קרקע לבנים להרחבת הישוב, מסרו את הקרקעות האלה כ"נדוניה" לאיחוד עם רמתיים. שנים ארוכות נודעו קרקעות אלה כפרדס הרשות המקומית. לבסוף הוחלט ברוב דעות לקבל את הצעת האיחוד. שם היישוב המאוחד היה "הדר-רמתיים". אחרי

V

„HET FRIESCH RUNDVEE-STAMBOEK”

ZUIDERPLEIN 2—4, LEEUWARDEN, HOLLAND.

Uitvoerbewijs L. P. N° 101 / 213 R° 1931

Voor de he. Geertje xxviii • 03234
Van F.A. Pijlsma te Jellum.

Fokker de eigenaar.

Merkbare teekens: als aangegeven op de foto's, welke links en rechts zijn genomen.

Geboortedatum 16 februari 1931

Opgenomen in het Stamboek 26 februari 1934 met 75 punten.

Gezondheidstoestand 11/13 November 1935 onderzoek op tuberculose door middel van rognitruuppoeling met gunstig resultaat.

Gedekt door Lindbergkjan, N° 20962, etc. 11 Juni 1935.

Melkopbrengst als 2 jarig, 1906 Kg., 4.3 % vet, 131 Kg. boter, 291 dagen.

3	„	4024	„	3.00	„	170	„	295	„	100
4	„	3065	„	4.13	„	175	„	260	„	

Bekroond _____

Verkocht ten uitvoer naar Paletina, aan de Habocheir Reel
te Tel Aviv. P.O.B. 210.

Door bemiddeling van den Heer M. Pinto te Groningen.

Merk van den
expediteur

30619

תעודת היוחסין של הפרה הראשונה במשק אהרונוביץ'

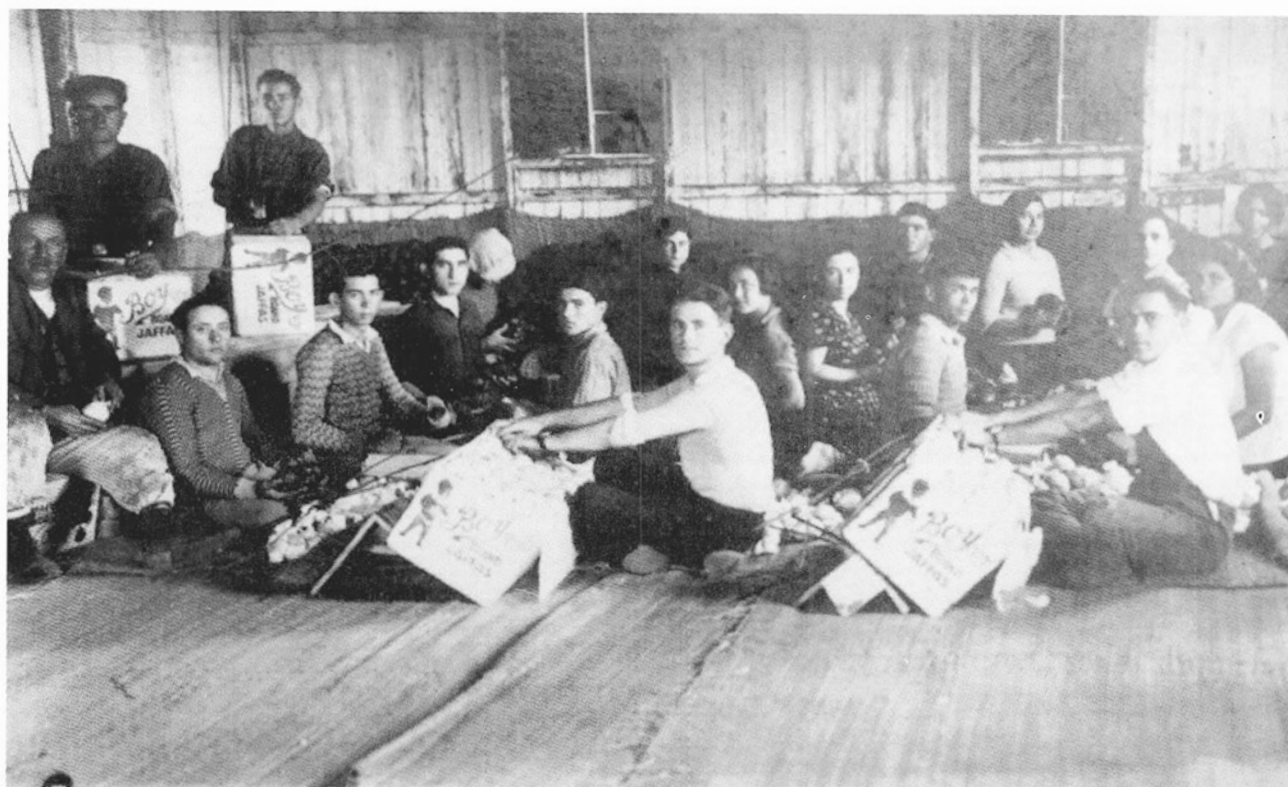
בית־הכנסת בהדר

המתפללים; חלק ניכר הלכו לעולמם. בשנים האחרונות, כאשר נבנו ליד הדר בתי "סולל בונה" לזוגות צעירים, נוספו כאן כשלוש מאות משפחות ובהן רבים מחניכי "בני עקיבא" ששמחו מאוד למצוא כאן בית־כנסת. גם אנחנו קיבלנו אותם בשמחה, והבית נהיה צר מלהכיל את הציבור החדש. עשינו מאמץ גדול, בנינו יציע לעזרת נשים בעזרת תרומות של המתיישבים הוותיקים ותרומה ניכרת מקרוביהם של זאב ושושנה וילובסקי. כך התפתה עזרת הנשים הישנה, שהיתה למטה. קנינו ספסלים חדשים, וגם בכך הגדלנו את יכולת הקליטה של בית־הכנסת. כעת אנו רוויים נחת כשאנו שומעים בשבתות את התפילות בשירה ובזמרה של כל הציבור, ובחגים באים רבים מבני המקום עד שהבית צר מלהכיל את כל הבאים.

בעלותי לגור בהדר ב־1932 נוכחתי לדעת כי יישוב אינו יישוב של ממש בלי בית־כנסת. בין מתיישבי הדר היו שהלכו להתפלל בשבתות ובחגים בבית־הכנסת ברמתיים. ידעתי שבבואו מקנדה נסע מכאן נחום שיפר לרוסיה, והביא אתו משם ספר תורה. היות שבהדר לא היה מקום לספר תורה, מסר אותו לבית־הכנסת ברמתיים. פנית לרב דרפקין לקבל את הספר, והבאתי אותו להדר. אריה אבטיחי תרם לנו ארון קודש קטן, וקבענו אותו בחדר המזכירות כמקום תפילה. בשבתות ובחגים התפללנו באולם הגדול של בית העם. כעבור שנה ניגשנו לבנות בית־כנסת על אדמה ציבורית שקיבלנו מוועד כפר הדר ביזמתו של ברזובסקי. בעזרת תרומות של המתיישבים, ובייחוד בעזרת משה לב, הוקם בניין בית־הכנסת. במשך השנים הלך ופחת ציבור

מיון פרי הדר לפני האריזה

אריזת פרי הדר למשלוח

קטיף הפרי במיכלים ב-1968. אפרים, מרים, תמר כהן והילדים אילן, ורד ונורית.

מגילת אבן הפינה

ז ה ה י ר ם יום גדול הוא למוטב הדר ולעתידו, יום מכובד לבני המוטב.
בכחות מעשים ודלים נגשו הראשונים להדר בשנת תרס"ז-מ"ח, 8-1927 ליסד
נקודה ישובית על שטח אבו-קטק שבנאל, אשר סם הדר נקרא עליה. לאס
לאס פעלו ועמלו להגשמת הרעיון הישובי הטוב; עם גדול מטפרם רבו כחותיהם,
גדל המוטב, הוסיף בנינים, הרבה פרדסים, הלך והתחבס.

קדושת הרעיון הטוב והתקוה להצלחה לותה את בוני המושב בכל מעשיהם, צעדיהם זהירים ושקולים, מסירות עסקני המושב מכוונה לסלילת דרך בטוחה לעתידו של המקום.

והתוצאה : נוספה בקודת ישוב יפה בארצנו, הוקם מפעל בריא - כלו עברי ונאה לשמו. נוצר כאן ישוב מתקדם ופורה.

גדול המוסב עורר נחיצות בהקמת בנינים צבוריים לצרכי הישוב, דבר שהעריך ביותר הא' דוד ישפה, יו"ר המוסב הדר.

רממחשבה טובה למעשה מועיל ו

לזכרון עולם ירשם התאריך - יום שלישי לשבוע - ה' דחוו"ם סכות - כ' תשרי תרצ"ד - 10 לאוקטובר 1933 בו התכנסו בני המושב הדר וידידיו, מספחת ישפה ושליחי הועדים של מושבות הסרון בהדר להנחית אבן פנת היסוד לבנין הכללי של המושב הדר שיטא לעולם שם :

— ב י ת — א ב ד ה ט —

וישמש מצבת זכרון לאיש המורם, רב הפעלים, האדם הנעלה

ר' אברהם בן ברוך לבית יספה ז"ל
(נולד בבילוסטוק, רוסיה בשנת 1866, נפטר בתל-אביב, ארץ-ישראל בתשעה באב,
תרצ"ב, 1932).

מבוגרי הישוב החדש בארצנו, מחלוצי המסחר וההתעשיה, מהעסקנים הראשונים לפתוח ענף הפרדסנות בא"י, שליח הישוב העברי בעיריית יפו, עסקן פעיל ומפעיל סכהן בתור יושב ראש המועד הדד בשנת תרצ"ב - 1932.

הבנין יבנה על המגרש 63/3. מן בן 24/2 דונם בערך, בפנת רחוב
חיים בהדר, שהוקדש ל"בית אברהם" ונועד לשמש בתור בית-עם, ספריה ומסרד הועד
של המושב הדר ויסאר זכרון נצח לדורות הבאים לשמו הטוב של ידיד המושב ועסקנו
ר' אברהם יספה ז"ל.

וכוונת התעלה אשר נשמה ביסוד התעלה "היה אברהם" שיהיה אברהם
 ישטרף כל עתה שיהיה התעלה אשר נשמה ביסוד התעלה "היה אברהם" שיהיה אברהם
 10.10.1933
 יצחק ז"ל, הוא שמו של המלך החדש, הוא שמו של המלך החדש, הוא שמו של המלך החדש
 לא קראו אתה את המלך החדש, לא קראו את המלך החדש, לא קראו את המלך החדש
 לא שמו של המלך החדש - לא שמו של המלך החדש, לא שמו של המלך החדש
 המלך החדש אשר נשמה ביסוד התעלה "היה אברהם" שיהיה אברהם

ישמעאל. "בית אברהם" מכרזת עזראת כחולת חסידות וחסידות, חסידות וחסידות.

אשרינו שתיצילנו מזה כל אמן והחיות לקח את הקרבן וברכת ארץ ישראל.

תכנית בית העם "בית אברהם" הדר
האדריכל: אריה שרון תל-אביב
הקבלן: משרד קבלני פ"ת ע"י שפושניק

התרשים של האדריכל אריה שרון ל"בית העם"

טקס הנחת אבן הפינה לבית העם ב-1933.

מושב הדר הנחת אבן הפנה לב

נוער הדר ב' 1950 על רקע בית העם, כיום מרכז האומנויות.

10. א. 1933. ית אברהם

לזכרון.

בתחילת יוני 1924 קיבלתי קצת גמלה ומחלת, אחרי נאדה במשך חודשים רבים, אך האצרה
היפודיה בשם "מחלת מלח קולט", הלטה של 4197 בונים בגולות מסומות אל פי התפרחת החתולה
היפודיה של הפרטים, במחיר של 3 לירות מצולות לדונם. מקץ הלכה ב-24 מאי 1925, קיבלתי סחור
האצרה הראשונה אל שטח, יבש הקול, כי יחדיו מסלוליה דאמרוס לחתם גויזה אל
מלח קולט אל האצרה הראשונה במחיר של 8 לירות לדונם. שטחיו חנו למאגץ הקול האלה
נהגו גיט חודשים הם מחזרי אצרות ישפאל אחת' בשל חודשים לשיפאל, אל בית היפוד
של גמלודי היפודות בוסו ויולוליים, נכדי להלפוד אליהם ואל ידעל את האצרה
המפסידה היתה. למחור של אלה לחתם החיפה והאצרה הראשונה אל של ה' קמח ויולוליים
ומכין להקנים שלחן אלפסות יק חלק מהפס, לשארה האצרה ממלכת לדונם, אחרי היפוד
בית פראן המלפסות, הוצעה האצרה למכירה פומבית ואני רפלקנה מידי מלפוד החיפוד
אלפאל, אחת הקול פסל ישפאל. הקונים למלפס את האצרה קבלו שטח מסוים ומחור
הפספס למלפס.

זאתי המלפס קיבלתי הלטה לחיה נכח המלפס, "הדר".

אחרי היתה לתי דאל להיזה כח למלפס בקניה זו, שלח חלקי אל קולות הקולות ה'ל, מסני
את הקרקע למלפס. ולהקדו דרך הלטה היתה רפלקנה אל סל דונם אל שטח הווקל, הממזר
אל של הלטה אל הווקל. יל להיפוד למלפס, אלף אלה אל הקרקע לסדור המלפס
להלפס אל מלפס או שפס, היה מלפס אל קרמל.

העל מקום למלפס ודונם להאין את דפא של חקוק החלש היתה והעל ממלפס להם
המלפס רבה של אלף ולקול במלפס היתה ואני ממזר אגס.

ממלפס

מלפס, ואל פח אל מלפס